

1950-1960 чыллардағы хакас проза

Чаа чыллары соондағы литература көп чаксы произведениелер пирче. Оларда чонның чаа чылларындағы героизм, ыырчылардаң тоғыр күрезіг паза амыр чуртас үчүн күрезіг чарыдылча.

30-40 чылларда хакас проказында очерк паза чоох жанрлары төстелері паза пүдері тоозылча. Пу жанрларның пүткені, өзізі паза тилеені хакас писательлеріне пастағы литературнай көнігістерні тилідерге, чуртаста полған нимелерні орта сизінерге полысча. Че хай-пірее читпес сарилары пар полза даа, 30-40 чыллардағы улуғ чоохтар, чоохтар паза очерктер прозаны наа темаларнаң паза омаларнаң, хоос ондайларнаң пайыдарға ондай пирче.

Чаа соонда хакас литературазы хатап төріп пастапча. 30 чылларның түгенчизінде иң талаанның прозаиктер үреен соонда, прозаның тилизі тохтап парған. Илбек Адалығ чаа тузында өөнінде поэзия паза публицистика тилипче.

Хакас писательлерінің пірігізі (1949) Хакас научно-исследовательской институттың литература секторынаң хада-пірге чон чайаачызы произведениелерін чыыр паза чарыхха сығарар, чиит чайаачы писательлерні іле сығарар улуғ тоғыс апарчалар.

Мындағ тоғыс сылтаанда, 50 чылларның пазында литератураа чиит күлүк поэттер, драматургтар паза прозаиктер килчелер: М.Кильчичаков, М.Чебодаев, Н.Тиников, В.Угжыжеков, С.Чарков.

Пу чылларда хакас литературазы көп нациялығ совет литературазының хоос кибірлеріне төстене тилипче. Прай совет литературазында көдірчеткен темалар өөн орында турчалар: чонның Адалығ чаадағы махачы күрезии; Ада чир-суғның паза Хакас чирінің үлүзі, омазы; изелген хоныхты хатап наачылап, наа, ырыстығ хоных пүдірері; ах сағыстығ кізіні өскірері. Прай пу соона салдырбас, чуртас турғысчатхан сурығларны көдіргені хакас литературазын чонға чағын идіп, аның түзімніг тилеенін киречілепче.

50 – 60 чылларда хакас проказында чоох жанры тилип парған, Иван Котюшевнең Иван Костяковтың аал хонииндағы істенчінің омазын чарытчатхан

чоохтары сыхханнар.

Пастағы чоохтарның чыындылары 50 чылларның түгенчизинде чарыхха сыхханнар: М.Чебодаев "*Кретин*", С.Чарков "*Пастағы таныстарым*". Пеер кірген чоохтар чаа соондағы чуртасха чарыдыл парғаннар. Хакас литературазында С. Чарков тоғысчы кизиниң омазын пастағызын на көзіткен. Аның матырлары – пүдірігчилер, тими́рчолчылар, хыра паза мал тоғызын тоғынчатхан улус, шахтерлар. Олар, кичеегі чаачылар, пүүн хазнаа азахха турарға полысчалар, наа, чаа чох чуртас пүдірчелер. Андағлар «*Улуғ чолда*», «*Алчыбай*» чоохтарның матырлары – олар удур-төдір полызып, улуғ киректер ит парчалар. іди сидік оңдайларда, наа чирде город пүдіріп пастапчалар алай шахта пүдірчелер. Андағларның санына Алчыбай, Сығда паза Тайра кірчелер.

Писательниң иң улуғ тоғызы – «*Ах үүс хазында*» улуғ чоох. С. Чарков пу произведениеде ыраххы хакас аалның наачылалчатханьын көзітче. Чиит улус, кічи́г аалның көрими́н алыстырып, наа туралар пүдірче. Иргі чурттығ апсах-инейлерни наа тураларзар көзірерге чарадығ алчалар. Аймах персонажтарның аразында Сабул апсахтың омазы киртістіг чарыдыл парған. Аның хыйға сағызы, чуртасты пілчеткені чооғында пілдірілче. Арғызының суриина Сабул чылығ нандырча: «*Чылтыс алтында чылдыр чөредірбин, ай алтында алыс чөрчем, күн сыхса – күлін саладырбын. Арға чоныма ах тузам ам даа читірем*». Сабул апсахтың мындағ чооғы аның иптiг оңдайын, чалахай көңнiн читірче.

Пастағы туста апсах иргі турачаанаң сығар сағыс тутпинчатхан. «*Пу чурттаң агамны үдескем, анаң пабамны, инейеем мындох үреді. Пу тизектер аарлыглар магаа*», – іди тоғырланча апсах Торанның чөбіне. Че пола-пола килгенде, ол поэзының «*төдір хылиин*» сизін сыххан. Сабул апсах поэзының чиит хончығынаң сағызынаң үлесче: «*Көрдек пу иргі тураларзар, харалыс турлар. Амды тігілерінзер харахсын... Сизинчезің, чарып турлар, харахха даа хоос*». *Аннаң андар ол позох, салтар иткен чили, чоохтанча: «Көгіс алгаанда, көрбес нимені көрчең кизи».*

Улуғ чоохта автор хас-пурунғыдаң чонның ырына, кип-чооғына кірген Ах үүс хазында чуртас наачылалчатханьын хоостапча. Көп хайығ салылча Ах үүс

суғның омазына. Аны писатель чылның аймах тустарында көзітче. Күскү чағдабысхан тустаңар піди пазылча: *«Ах үүс сіліг идектерін час пирген, суғ хазындағы нымырттарның пүрлері хызарып настабыстырлар, пөзік тиректер ам даа көгінең турчалар, суғ сала соолыбыстыр, салғахтары амырап партырлар, че андағ даа полза, табырах үүс, чарларына тееп, ырын ырлап парча, көөн көглеп парча».*

Істеніс темазынаң пасха С. Чарковтың чайаачызында көөленістеңер чоохтазығ орын таапча. Илееде чоохтарда (*«Анначахтың көөленізі», «Пастағы көөленіс», «Хыстың киртінізі», ан.пас.*) писатель чииттернің омаларын улуғ паарсаснаң чарытча. Чарковтың матырлары, чуртастағы чіли, сын көөленісті таапчалар, постарының артых көңнілерін өкерсіністіг читірчелер. Көөленіс темазына чарыдылған произведениелерде автор хынысчатхан чииттернің хылыхтарын киртістіг чайап салған.

«Браххы нанчы» чоохта чоннар аразындағы ынархастаңар чоох парча. Автор чаа чолларында пасталған ынархастың илбек күзін сабландырча. Чаа тоозылып, илееде чыллар ирткен соонда, пір айас күскү күнде, ас чыыры хыызында парчатхан туста, ыраххы нанчылар – хакас Пётр паза немец Курт Шредер – тоғас парчалар. Пу тоғазығ тузында ікі нанчы пастағы, сағыбаан тоғазығны сағысха кирчелер. Андада ыырчылар, чаа тоозылғанын ис салып, нанчылар чіли анымчохтасханнар. Іди чоохтың істінде чоох пүт парча. Сағыбаан ікі тоғазығның хайзы даа кинетін паза табырах ирт парча, че нанчыларның чылығ анымчохтасханы ынархастың сайбалбазына ізеніс пирче.

С. Чарковтың чоохтарының хоос тілі аптапча. Писатель чонда төреен кибірліг сөстернең сибер тuzаланча. Хыйға сағыстығ чоохтар чииттернің дее тілінде учурапча. *«Сын нимес нимее өкпеленмечең»,* – уғаа орта таныхтапча чиит оол Садок (*«Хыстың киртінізі»*). Мындағ тирең сағыс хайдағ даа кізіні орта тудынарға үгредер.

Төреен чирінің хайхастығ сілиин С. Чарков прай чоохтарында хоостапча. Суғ, тайға алай чазы көрімнері чоохтарны чазапчалар, оларны кееркестіг итчелер. Мындағ хоос кизектерні пір дее ирікпин хығырарға чарир. Іди С. И.

Чарков сөс күзінең төреен чирінің омазын, сын хоосчы чіли, чайап салған.

М. Чебодаев чоохтарында даа чонның чуртазы хайди алысчатханын, сағыс-көгізі чітіп, көрізі алғыпчатханын көзітче. Пурунғы туста төреен кибірлер мунар чыл аразында чон сағызында сиип парған, че амғы туста иргілен парған ондайларны, кізі хылииндағы читпестерні наа хоных чох идерге полысча.

Наа чуртас хулғаланып, наа хылых тапталчатханы, істеністе наа кибірлер төріпчеткені сын көзіділче М.Чебодаевтің «*Орай күскүде*», «*Азыр чолда*» чоохтарында. Пу чылларда М.Чебодаевтің чоох пазар узы тилипче. Аннаңар киречілепче аның «Крепин» чооғы. Пу чоохта чаа тузында істенген чиит төлнің ачых-чарых сіліг омазы сомнал парған. Автор кізі хылығының пос ондайлығ тирең сарин сомнапча, ол тустағы матырның чуртас чолын істесче.

М. Чебодаевтің чоохтары пір ле полта чоллығ пазылғаннар, анда көп нимес ле кізі араласча. Че матырларның омазын писатель көп нимес ле таныхтарнаң, хоос ондайларнаң тирең чарытча.

М.Чебодаевтің чоохтарында хатығ сюжет паза сидік талазығлар чоғыл. Че автор, пос матырларының хылыхтарының тығығанын істезіп, оох-теек нимелерні үзүріп, оларның өзізін істеп таап алча, омаларны чарыдар үчүн, хоос ондайларнаң тузаланча. Писательнің чоохтарында изерістіре событиелер хоосталча, хайзылары пір сюжеттіг чолны чарытчалар. Матырлар мында аймах-пасха ситуацияларда көзіділчелер. іди, көзідімге алза, колхоз амбарының хыриндағы сцена хығырығчыларны прай матырларнаң таныстырча. Пу кізілернең палғалызы тоғысчыл, ачых-чарых Крепиннің хылығын чарыдарға полысча.

Че мында хакас чонның иргі чуртас ондайлары пу ачых-чарых көңніліг, чоохчыл хыстың көө-саан түзірчелер. Чиит, күстіг, че олох туста уйатчыл паза улуғларның чооғын исчеткен оол Мартил, поэзының Сирток ағазының ондайынча полып, хынған хызын күснең пос ибінзер ағыларға чарат салча. Мартилнің арғыстары апсахтың чоохтааны хоосыра хысты хасхыр парыбысчалар. Че оолларға ол күлкістіг ойын полза, Крепин хысха пу иргі кибір уғаа пазынчых пілдір парча.

Андаг оңдайнаң, Крепин, Мартилға ирге парарға ынаан даа полза, аның ибінең парыбысча. Пиди иргі кибір чарых хынысты сайбапча.

Чаа соондағы аалдағы чонның чуртазындағы алызығларны, аал чуртағчыларының омазын, алғыпчатхан сағыс-көгизін, наачылалчатхан амыр хониин хоостап, писательлер литератураа наа матырлар, хынығ темалар киргеннер. Оларның чоохтары прай хакас произведениелерінең хада литературада улуғ жанр төриріне чол тимнееннер.

«Азыр чолда» чоохта автор амғы хайхастығ тус иргі оңдайнаң чуртапчатхан, поэзияны на чуртазынаңар, пайынаңар сағынчатхан улғаадыбысхан даа кізінің сағызын алыстырчатханынаңар пасча. Икеннең ағаа таныс апсахтың сағыстарында чуртасха ікі пасха хайығ күресче. Апсах, чахсы тоғынып, пенсия алча, радио истіп, газета хығырып, прай тилекейдегі хабарларны пілче. Пай чурттығ, толдыра хонхтығ хонча.

Икен, тізең, кічігден сығара сапхы-палтынаң тоғынып, пір чирде чуртабаан. Анда-мында чөріп, чалланып тоғыс итчең. Хақан техника ас полғанда, ағаа колхозтарда хақан даа тоғыс табылцаң. Че улуғ хонхтар төстеліп, аймах машиналар көп улыбысханда, тоғыртын килген кізіні чаллирға хынминчалар. Амды хақан-да, чир-чайаанға хынып, тасхар тоғынарға хынцаң амыр хылыхтығ кізі удаа араға іс сыхты, ахча чох полза, хончыхтарын хаңыртып, өдіске алып, айландырбинча. Хақан-да аны чалчы итчең чон амды астых чөрген кізее күліп пастапча. Таныс апсахнаң чоохтазып, улуғ совхозтың хониин көріп, Икен сағысха түзіп пастапча. Ізіг чайғыда, тоғыс таппин, хомзыныстығ парчатхан чолын хоостап, писатель аны азыр чол хыринда халғыс салча. Улуғ азыр чолның хыринда турып, Икеннің сағысха түсчеткені аның орта чолға кіреріне ізендірче.

Икеннің хылиин көзідерге писатель чир-чайаанның хоос омазынаң тузаланча. Азыр чолны, сіліг чайғы күнни хоостап, Икеннің омазын толдыра чарытча.

«Орай күскүде» чоохта ідөк Тодис апсахтың, хараа чарып, чон чуртазынаң оортах турарға чарабазын сизініп пастаанын көзітче. Тодис киреенче поэзияны

на чуртын пиктеп хонған. Прай нимені позын на пайыдарға итчең. «Пости ла парда – пар», – тічең ол. Позына ла ізенерге күстенчең. М. Чебодаев прай нимее ус холлығ, тоғысха сабылған кізінің ома-хылиин ибдегі ниме-нооларын хоостыра чарытча. Тодистің ибі аразында прай нимезі иптіг, пик иділген. Апсахтың кискен кибі, тудынғаны, чооғы – иліг чылларда чуртапчатхан кізінің сомы. Мында хакас кізінің хуры, хынның пычаа, хаболығ отых салған нанчығы орыс кибінең араластыра. Ол удаа конторазар чөрчең полыбысхан. Анзы чон аразынзар тартылыбысханын чарытча. Хақан күскүдегі маң чох тус читкенде, колхоз яблағын чазыдаң ағыларға маңнанмин халғанда, Тодис аны хадарарға халча. Хараа тооза яблах чирге сыынған малнаң харбасча. Пу кизекті хоостап, автор көп чыллар чоннаң чара чуртаан апсахтың хылии алыс парғанын көзітче. Амды Тодис позының яблағын, көрбин, соохха тоортып салча. Хараа тооза колхозтың ис-пайын арачылап харбасханы аның, чонның күзіне киртініп, саңайға ағаа хозылчатханын киречілепче.

Чоохтар, очерктер чыындылары чайаачызы көп сарыхтығ полчатханын таныхтапчалар. Уламох аның прозазы тирең сағысха сиңдіріл парған. Ол көні, пос оңдайлығ пазылчатхан проза. Хакас ибнің істінде хыйға, улуғ абыйлар, чыылыс парып, чоох-чаахнаң чуртастың илбек хайхазын, сүўп, чоллазып одырған осхас пілдірче аның чол танығларынаңар пасханы. Анзы уламох тың пілдірче *«Күргенниг чазы»* тіп книгазында. Полған на сөс чуртастың сиңмінінең сиңдіріл парған. Алны-соон хада хаапча. Анда пурунғы хоныхтың час чызын танирзың, амғыны паза килер тусты оңнирзың.

1960 чылда И.М. Костяковтың *«Аң чолларынча»* чоохтар чыындызы сыххан. Иди писательнің прозазы күс алынған.

Олғаннарға чарыдылған *«Аң чолларынча»* паза *«Минің нанчыларым»* чоохтар чыындылары тема саринаң палғалысчалар. Позы аңчы кізі, чоохтарында аңчының хылығын, омазын, тайға кибірлерін, аң-хустың оңдайын піліп, чарых көзітче.

Чоохтарының көбізі чонның пазылбин пүткен чайаачызы чіли пүдірілгеннер. Олар хысхачах, иптіг пүдістіглер, чуртаста полған пір ле

нимеденер алай пір кизиденер чоохтапчалар. Анда кизи асхынах араласча, действие табырах иртіпче. Чоохтарының көбизінде автор матырларның хылиин көзітпинче, полған на нимеденер, таныс кизиденер пасча.

«Палыглыг аңны истезип», «Атыгчы Ирмей», «Харах чох аңчының чоогы», «Аба тееризи», «Сыын мүүзінде хозаннар» чоохтарда И.Костяков улуғ аңчыларның чуртазын, чииттерни үгретчеткеннерин, оларның тайға чуртын чахсы сизинип пілчеткеннерин көзітче. Полған на чоохта автор наа кибірнең алай ба чир-сууның пирее силиг чиринең таныстырча, наа пилис хосча. Писательниң Хакасияның тайға-тасхылларының силииненер, андагы аң-хустардаңар, оң-пасха өзімнерденер пасхан иптiг сомнары полған на кизиниң чүреен тибиретче. Чоохтарның көбизиниң өөн сагызы — тайға оңдайын пілбинчеткен, хортых, харам, аң-хусты атарын на пілчеткен чап кизее анда орын чоғыл. Тайгаа сыххан кизи аллыг истилиг, махачы, көп пилистиг поларға кирек. Андагы ис-пайны хайраллап пилерге, аны улам көптелдирерге күстенерге.

60 чылларда чонның тыыған хылиин, наа хоных пүдиреринде араласханын чарытчатхан Н.Доможаковтың «*Браххы аалда*» романы, Т.Балтыжаковтың «*Орис*» улуғ чоогы чарых көргеннер. Илбек Адалыг чаа темазына чарыдылғаннар И.Костяковтың «*Чибек хур*» романы, Г.Топановтың «*Хара хус*» улуғ чоогы.

60 чылларда «*Ах тасхыл*» альманахта Георгий Топановтың «*Хара Хус*» улуғ чоогы сыххан. Аның өөнматыры хакас оол Амзараков махачы, чапчан полғаннаңар, аны партизаннар Хара Хус тiп солалап салғаннар. Разведчиктиң омазы хакас литературазында оолның партизан отрядында полып, разведкаа чөрип, хайхастыг литературазының кибирлеринең тузаланча. Че Хара Хустың омазында сын хакас кизиниң хылиин чарытча. Пу тайғада өскен, кичигдең сығара аңнап үгрен парған оол, разведкаа парза, ноо даа чирге чапчан, пилдиртпин чиде салча. Аның махачызынаңар, аң чоллаынча сағба чох иртіп парыбысчатханынаңар немецтерниң аразында чапсыстыг чоохтар чөрче. Олар, Хара Хустың адын ис салзох, хорыхчалар, аның тыны үчүн толирге ахча даа айабинчалар. Хара Хустыг омазы аймах талазыгларда, хорылыстарда чуртапча,

ыырчыларның холына кір парғанындаға тудынызы, немец хыс Элизаа хыныбысханы хоосталча. Прай пу хорылыстар, талазығлар Хара Хустың омазын толдыра чарыдарға полысчалар.

Хакас литературазында мындағ полталығ чалғыс произведениеде автор өөн сағысты, кізі хылыхтарын хысхачахти, че олох туста чарых, хоос сөстернең иптіг чарытча. Анзы, тізең, повестьті иң чахсы произведениелернең хости турғысча.

1966 чылда И. М. Костяковтың иң улуғ тоғызы — «*Чибек хур*» романы — чарыхха сыххан. «*Чибек хур*» роман авторның чайаачы узы өс парғанын киречілепче. 2006 чылда роман хакас паза орыс тілінең сығарылған. Орыс тіліне романны Ағбанда чуртапчатхан орыс тілліг писатель Юрий Анатольевич Черчинский тілбестеен.

Пу чылларда хакас прозазы аннаң андар тиліпче (очерк, чоох, улуғ чоох, роман). Пу чылларда Хакасияда хакас паза орыс писательлернің группазы тоғынча, Писательлер пірігізінің членнерінің саны өсче.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.